

Φύλο και διαπολιτισμικότητα στο ολόήμερο Δημοτικό Σχολείο

Μέρος Δεύτερο

Κώστας Παπαχρήστος
Σχολικός Σύμβουλος Π.Ε.

6. Διαπολιτισμικές παρεμβάσεις με τη διάσταση του φύλου στο ολόήμερο σχολείο

Οι εκπαιδευτικοί του ολόημερου σχολείου, ενός σχολείου με ενιαίο πρόγραμμα και την κατάλληλη επιμόρφωση, μπορούν μέσω *διδασκτικών παρεμβάσεων* να εμπλουτίζουν τη διδασκαλία τους και να εισάγουν την οπτική της ισότητας των φύλων στα διάφορα μαθήματα. Στόχος αυτού του είδους των παρεμβάσεων είναι η προώθηση των αρχών της ισότητας των δύο φύλων στο αναλυτικό πρόγραμμα διδασκαλίας, με βάση τα υπάρχοντα διδακτικά εγχειρίδια. Στο πλαίσιο αυτής της πρακτικής και της συνήθους προετοιμασίας του μαθήματός τους, οι εκπαιδευτικοί –γυναίκες και άντρες– θα μπορέσουν να φέρουν καινούρια στοιχεία, πρόσθετες πληροφορίες και νέους προβληματισμούς για να τα συζητήσουν με τους/τις μαθητές/-τριες. Έτσι, επιτυγχάνεται η διάχυση των βασικών αρχών της ισότητας των φύλων σε μεγάλο μέρος του διδακτικού προγράμματος. Επίσης, μέσω *παρεμβατικών δραστηριοτήτων*, που θα οργανωθούν με τη μορφή projects (Χρυσαφίδης 1994, σσ. 43-49), προωθούνται οι αρχές της ισότητας των δύο φύλων. Οι θεματικές και το είδος των παρεμβατικών δραστηριοτήτων ορίζονται από τους/τις εκπαιδευτικούς σε συνεργασία με τις/τους μαθήτριες/μαθητές με βάση τις ανάγκες των τελευταίων, όπως αυτές μπορεί να προκύπτουν, και από τα πορίσματα της έρευνας δράσης (ανίχνευση των αναγκών των μαθητών/-τριών). Το παρεμβατικό πρόγραμμα μπορεί να αφορά οποιοδήποτε θέμα προωθεί την ισότητα των δύο φύλων (βλ. Κ.Ε.Θ.Ι., 2002, ΕΠΕΑΕΚ, Μέτρο 4.1., Ενέργεια 4.1.1.α «Εναισητοποίηση εκπαιδευτικών και παρεμβατικά προγράμματα για την προώθηση της ισότητας των φύλων»).

Οι διδακτικές παρεμβάσεις και οι παρεμβατικές δραστηριότητες μπορούν να ενισχυθούν με τη διάσταση και την προοπτική της διαπολιτισμικότητας, όπως ενδεικτικά αναφέρεται στους παρακάτω στόχους, ώστε οι μαθήτριες και οι μαθητές να μάθουν σταδιακά:

- να αποδέχονται τη διαφορετικότητα και να εκτιμούν τη διαφορά,

- να ζουν με αρμονία και σεβασμό μέσα σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία,
- να αναγνωρίζουν την ανισότητα των φύλων στο εκπαιδευτικό σύστημα και στις δικές τους πρακτικές και συμπεριφορές, καθώς και των εκπαιδευτικών τους,
- να αντιμετωπίζουν κριτικά τους τρόπους με τους οποίους τα διδακτικά εγχειρίδια και τα Μ.Μ.Ε. παρουσιάζουν τα δύο φύλα,
- να κατανοούν και να διατηρούν την ιστορία, τις γλώσσες και τους πολιτισμούς της,
- να αναγνωρίζουν και να απαιτούν τα δικαιώματά τους,
- να αντιλαμβάνονται τις σχέσεις φύλου και άλλες πτυχές της δύναμης,
- να προωθούν τις ίσες ευκαιρίες και προσδοκίες μεταξύ ανδρών και γυναικών,
- να χρησιμοποιούν τη δική τους και άλλες γλώσσες,
- να αξιοποιούν τις νέες τεχνολογίες,
- να διεξάγουν αυθεντική έρευνα και να παράγουν νέα γνώση (Ραβάνης, 2002· Παπαχρήστος, 2002).

Οι παραπάνω ενδεικτικοί στόχοι εύλογα επηρεάζουν την Παιδαγωγική προς μια διαπολιτισμική κατεύθυνση με τη διάσταση του φύλου, η οποία γίνεται όλο και πιο αναγκαία, ώστε να μπορεί να ανταποκριθεί στους κοινωνικούς όρους της πολυπολιτισμικής συνύπαρξης. Μια *διαπολιτισμική παιδαγωγική* στο πλαίσιο του ολοήμερου σχολείου:

- δημιουργεί νέες σχέσεις ισότητας, που καταστρέφουν τις παραδοσιακές σχέσεις δύναμης,
- αναπτύσσει νέους τρόπους ύπαρξης, νέες προσδοκίες για τη σημασία της γυναικείας και ανδρικής ταυτότητας (Δεληγιάνη-Κουϊμτζή, 1994),
- προωθεί τη συμμετοχή και μια δημοκρατική ατμόσφαιρα, όπου όλοι μπορούν να εκφράσουν τις απόψεις τους,
- είναι προσιτή σε όλους και ανταποκρίνεται στις ανάγκες όλων,
- είναι βασισμένη στην εμπειρία των μαθητών/μαθητριών,
- είναι σχετική με τη ζωή των μαθητών/μαθητριών, σε ένα περιφερειακό και διεθνικό επίπεδο,
- είναι εποικοδομητική – με τον εκπαιδευτικό ως βοηθό παρά ως εμπειρογνώμονα (Παπάς, 1987),
- είναι συμπεριληπτική – παρέχει πρόσβαση σε όλους, όλοι έχουν τις ίδιες ευκαιρίες,
- σέβεται τις ατομικές διαφορές,
- παρωθεί και παρέχει κίνητρα για όλους,
- είναι πολυπολιτισμική και πολυγλωσσική (Daniel, 1999, σ. 29).

Ένα διαπολιτισμικό ολοήμερο σχολείο, με την έννοια της σχολικής μονάδας που διέπεται από διαπολιτισμικές εκπαιδευτικές αρχές, δεν διαφοροποιείται στην ουσία του, αλλά εμπλουτίζεται, γίνεται πιο ευέλικτο και δημιουργικό προ-

ετοιμάζοντας τους μαθητές/-τριές του για την πραγματική υπόσταση της ζωής του κόσμου.

Το τελευταίο διάστημα οι έρευνες στον εκπαιδευτικό χώρο που αφορούν την αντιμετώπιση και τη συμπεριφορά ως προς το «άλλο», το «διαφορετικό», πληθαίνουν, καθώς και οι έρευνες που αφορούν τις στάσεις, τις αντιλήψεις και τις προσδοκίες των εκπαιδευτικών σε ζητήματα φύλου. Οι αποφάσεις που αφορούν τη διαπολιτισμική εκπαίδευση και εμφανίζονται στη χώρα μας μόλις το 1996 (βλ. Νόμο 2413, ΦΕΚ 124/ 17-6-1996, Κεφάλαιο 1) δεν επαρκούν πλέον, αφού στο χώρο του σχολείου οι εκπαιδευτικοί, σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες (Unicef, 2001· Φραγκουδάκη, 1997· Δαμανάκης, 1997· Νικολάου, 2000· Παπαχρήστος 2001α κ.ά.), έχουν μεγάλες δυσκολίες να αντιμετωπίσουν ζητήματα ετερότητας και να απαντήσουν με επάρκεια στη διαμορφωμένη πολυπολιτισμικότητα των τάξεων. Η εκπαίδευση-επιμόρφωσή τους είναι περιορισμένη, τα σχολικά εγχειρίδια μονοπολιτισμικά προσανατολισμένα, με τη διάσταση του φύλου να είναι τις περισσότερες φορές απύσχα, και τα Αναλυτικά Προγράμματα να φαίνεται πως αγνοούν τη σημερινή κατάσταση.

Σε σχετικές με τις απόψεις των εκπαιδευτικών έρευνες για τα φύλα (Φρόση, 2000· Δεληγιάννη και Φρόση, 2001), διερευνήθηκαν ο βαθμός ευαισθητοποίησης και η πιθανή ύπαρξη στερεότυπων αντιλήψεων στους εκπαιδευτικούς για τα φύλα. Τα αποτελέσματα έδειξαν μεταξύ άλλων τα εξής:

- Οι 19 από τους 20 εκπαιδευτικούς του δείγματος (95%) δήλωσαν *αρκετά* και *πάρα πολύ* ευαισθητοποιημένοι σε θέματα ισότητας. Αυτό όμως δεν φαίνεται να απηχεί τον πραγματικό βαθμό ευαισθητοποίησής τους, πράγμα που προκύπτει από τις απαντήσεις τους στις ερωτήσεις που διερευνούν τις αντιλήψεις τους γύρω από θέματα που σχετίζονται με τις ανισότητες στο σχολείο, καθώς και από το ότι το 60% δήλωσαν πως *ποτέ* ή *σπάνια* παρατηρούν ανισότητα των φύλων στην εκπαίδευση και μόνο το 20% δήλωσαν πως παρατηρούν *συχνά* ή *πολύ συχνά* ανισότητα.
- Ένας σημαντικός αριθμός εκπαιδευτικών διακατέχονται από στερεότυπες αντιλήψεις γύρω από την ανδρική φύση των μαθημάτων που συνδέονται με τις φυσικές επιστήμες (Μαθηματικά, Φυσική, Χημεία) και τη γυναικεία φύση των μαθημάτων που συνδέονται με τις ανθρωπιστικές-κοινωνικές σπουδές.
- Σύμφωνα με τις απόψεις των εκπαιδευτικών, τα αγόρια παρουσιάζουν καλύτερες επιδόσεις στα «ανδρικά» θεωρούμενα μαθήματα (Μαθηματικά, Πληροφορική, Χημεία, Τεχνολογία). Τα κορίτσια, αντίστοιχα, έχουν καλύτερες επιδόσεις στα «γυναικεία» μαθήματα (Οικιακή Οικονομία, Νέα Ελληνικά, Ψυχολογία). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκτίμησή τους πως σε δύο καινούρια για την ελληνική σχολική πραγματικότητα μαθήματα, αυτά της Πληροφορικής και της Τεχνολογίας, τα αγόρια έχουν καλύτερες επιδόσεις.

Οι προκαταλήψεις και τα στερεότυπα κυριαρχούν σε μεγάλο βαθμό στις στάσεις και στις αντιλήψεις του κοινωνικού συνόλου και, κατ' επέκταση, γίνονται εμ-

φανή στις θέσεις των μαθητών, που όμως διαφοροποιούνται ανάλογα με την ηλικία τους, παρουσιάζοντας μεγαλύτερη συχνότητα στους μαθητές Γυμνασίου και Λυκείου και μικρότερη στους μαθητικούς πληθυσμούς του Δημοτικού και του Νηπιαγωγείου. Η έκφραση των πεποιθήσεων των νέων σχετίζεται περισσότερο με τα εδραιωμένα κοινωνικά στερεότυπα, όπως αναπαράγονται κυρίως από τα Μ.Μ.Ε. (Κούρτη, 2004, σσ. 114-118). Οι μαθητές, ακόμη, έχουν ελλιπείς γνώσεις για τα ανθρωπina δικαιώματα καθώς και αδυναμία να τα συνδέσουν με την καθημερινότητά τους και τον τρόπο σκέψης τους. Η πληροφόρησή τους προέρχεται από διάφορες πηγές και βασίζεται περισσότερο σε τυχαίες αναφορές παρά στη συστηματική προσέγγιση του θέματος (βλ. <http://www.edunews.gr/default.asp?id=3286>).

7. Ο διαπολιτισμικός ρόλος του εκπαιδευτικού: οι προϋποθέσεις

*«Εάν οι εκπαιδευτικοί δεν κατανοούν τις δομικές ανισότητες,
είναι απίθανο να έχουν την ικανότητα να εκπληρώσουν τις ανάγκες
πολλών από τα παιδιά που καλούνται να διδάξουν»*

(Barton, 1992)

Τα ζητήματα του φύλου και της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και η νέα πραγματικότητα των πολυεθνικών τάξεων πρέπει να συμβαδίζουν με τον επαναπροσδιορισμό του ρόλου των σύγχρονων εκπαιδευτικών, μιας και αποτελούν τον κύριο μοχλό για την επιτυχία κάθε προσπάθειας αλλαγής. Η πολυπολιτισμικότητα των σύγχρονων κοινωνιών προκαλεί τους εκπαιδευτικούς να στοχαστούν πάνω στις πολιτισμικές τους αντιλήψεις, τις αξίες, τις προσδοκίες, τα οράματα, καθώς επίσης για τις προκαταλήψεις, τα στερεότυπα και τις παρανοήσεις που επηρεάζουν το περιεχόμενο της διδασκαλίας και τον τρόπο με τον οποίο τα μηνύματα μεταδίδονται και προσλαμβάνονται από διαφορετικούς μαθητές.

Ο εκπαιδευτικός σήμερα στο χώρο του ολοήμερου σχολείου πρέπει να διαχειρίζεται με άνεση και ευχέρεια θέματα που αφορούν τη διαφορετικότητα, όπως, επίσης, και τα όποια προβλήματα προκύπτουν από τη συνύπαρξη και αλληλεπίδραση μεταξύ των εθνοπολιτισμικών ομάδων που ζουν σε μία χώρα, σε μία κοινωνία (Παπαχρήστος και Πανταζοπούλου, 2001, σσ. 300-301).

Οι εκπαιδευτικοί στο πλαίσιο της διαπολιτισμικής διάστασης της εκπαίδευσης, σύμφωνα με τη διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία, είναι αναγκαίο να έχουν ξεκάθαρες και σαφείς δημοκρατικές στάσεις και αξίες, ικανότητα θέασης των πραγμάτων από διάφορες πλευρές και ικανότητα λειτουργίας σε όλα τα επίπεδα της πολιτισμικής ταυτότητας (Μάρκου, 1998, σ. 45· Craft, 1996, σσ. 4-6). Από αυτή τη βάση θα μπορούν να έχουν τη δυνατότητα:

- να εναντιώνονται μέσα από την καθημερινή παιδαγωγική πρακτική σε κάθε είδους διάκριση και στερεότυπη ιεράρχηση·
- να σχεδιάζουν το περιεχόμενο του εκπαιδευτικού τους προγράμματος έτσι, ώ-

στε η διδασκαλία να είναι απελευθερωμένη από κάθε μορφή προκατάληψης (Καλατζή-Αζίζι, 1998).

- να προωθούν την ανάπτυξη ενός Αναλυτικού Προγράμματος που θα παίρνει υπόψη του την πολυπολιτισμικότητα των σχολικών τάξεων σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία·
- να προσεγγίζουν *διαθεματικά* και *διεπιστημονικά* επιλεγμένα μέρη του Αναλυτικού Προγράμματος και να εμπλουτίζουν διαπολιτισμικά όλα τα μαθήματα· αυτό δίνει στους μαθητές/-τριες τις ευκαιρίες να εφαρμόσουν δεξιότητες, να αναπτύξουν ικανότητες, να καθορίσουν οι ίδιοι τις ανάγκες τους (από τα βιώματά τους) (UNESCO, 1999)·
- να είναι ικανοί να υιοθετούν διδακτικές τεχνικές που προάγουν τη συνεργασία, την ομαδική εργασία και τη βιωματική μάθηση αποφεύγοντας τις παραδοσιακές βερμπαλιστικές μεθόδους (Χρυσαφίδης, 1994, σσ. 18-28· Τριλιανός, 1998)·
- να είναι ικανοί να ενισχύουν την αυτοαντίληψη και τα εσωτερικά κίνητρα για μάθηση των μαθητριών και των μαθητών που περιθωριοποιούνται εξαιτίας της κοινωνικής και πολιτισμικής τους προέλευσης· η ενίσχυση της αυτοεκτίμησης και της αυτοεκτίμησης είναι πρωταρχική για τους νέους, αφού αποτελεί προϋπόθεση για να οικοδομηθούν στέρεα οι γνώσεις, να καλλιεργηθούν οι αξίες και να αναπτυχθούν οι δεξιότητες (Κολιάδης, 1997)·
- να μπορούν να χειρίζονται αλλά και να επιλέγουν κατάλληλο και ευέλικτο διδακτικό υλικό, το οποίο βοηθά ατομικά και ομαδικά τη μαθησιακή διαδικασία, σεβόμενοι το ρυθμό του κάθε μαθητή·
- να ενημερώνονται συνεχώς για τα νέα ερευνητικά δεδομένα της παιδαγωγικής και ψυχολογικής έρευνας, ώστε να είναι σε θέση να σχεδιάζουν και να υλοποιούν εξατομικευμένα προγράμματα διδασκαλίας (Ματσαγγούρας, 2000)·
- να μελετούν τη σχετική βιβλιογραφία και την καθημερινή αρθρογραφία που αναφέρεται στις σχέσεις και την επικοινωνία οικογένειας και σχολείου· να στηρίζουν και να επιδιώκουν αυτή την επικοινωνία, που κατά κανόνα λειτουργεί ενισχυτικά και ευεργετικά στην πρόοδο των μαθητών· να δίνουν οδηγίες και κατευθύνσεις στους γονείς για την πρόοδο των μαθητών των εθνοπολιτισμικών ομάδων (Γκόβαρης, 2005, σσ. 93-99)·
- να επιλέγουν τις κατάλληλες παιδαγωγικές μεθόδους, ώστε οι μαθητές να αναπτύσσουν την ενσυναίσθηση και την αποδοχή των συμμαθητών τους και να κατανοούν τα προβλήματά τους και τις συναισθηματικές δυσκολίες προσαρμογής τους (Τριλιανός, 2006 σσ. 2-6· Zeichner, 1993)·
- να είναι σε θέση να δίνουν πληροφορίες και να χρησιμοποιούν πηγές κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας που αντανακλούν και αναφέρονται: α) στο πολιτισμικό υπόβαθρο των «άλλων» μαθητών, β) στον πολυεθνικό χαρακτήρα της κοινωνίας, γ) στην πολυπολιτισμική κληρονομιά·
- να αναπτύσσουν δραστηριότητες και προγράμματα για τη διατήρηση της μη-

τρικής γλώσσας και του πολιτισμού των μαθητών των εθνοπολιτισμικών ομάδων· να ενισχύουν και να επιζητούν την επιμόρφωση και την κατάρτισή τους σε ζητήματα διδασκαλίας της δεύτερης γλώσσας (Καγκά, 2005, σσ. 57-58)·

- να ενδιαφέρονται, ώστε κάθε πρόγραμμα επιστημονικής και επαγγελματικής τους κατάρτισης να εμπλουτίζεται με στοιχεία διαπολιτισμικής εκπαίδευσης.
- να εξερευνούν και να επανεξετάζουν τα προγράμματα σπουδών, τα γνωστικά αντικείμενα, τη συνάφειά τους με την πολυπολιτισμικότητα της κοινωνίας, τις ανάγκες τις δικές τους και των μαθητών των εθνοπολιτισμικών ομάδων.

Ο διαπολιτισμικά ικανός εκπαιδευτικός ξέρει πως η γνώση δεν οικοδομείται με απλή συσσώρευση πληροφοριών οι οποίες μεταδίδονται από τον δάσκαλο στους μαθητές. *Θεωρεί πως μόνο με ενεργητικές μεθόδους διδασκαλίας μπορούν να μεγιστοποιηθούν τα μαθησιακά αποτελέσματα. Η κατάργηση των συνόρων μεταξύ των μαθημάτων ως αυτοτελών-ξεχωριστών κλάδων διδασκαλίας προάγει την αυτενεργό μάθηση, όπου ο μαθητής τοποθετείται στο κέντρο και προστά σε καταστάσεις μάθησης που προϋποθέτουν δράση από τον ίδιο και σχετίζονται με την ψυχοσύνθεση του μαθητή και τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της ψυχοπνευματικής του ανάπτυξης* (Τριλιανός, 2006).

Σε ένα τέτοιο ολοήμερο σχολείο, όπου η διαπολιτισμικότητα αποτελεί αρχή και διαπερνά κάθε δραστηριότητα, προάγεται η πολυπολιτισμική και γλωσσική ποικιλία, οι διδάσκοντες χειρίζονται ζητήματα φυλής, εθνότητας, φύλου, κοινωνικής τάξης και καταγωγής τίμια, ευαίσθητα και ανοιχτά. Έτσι μόνο μπορεί να παρέχουν στους νέους ευκαιρίες για να εξερευνήσουν τον ευρύτερο κόσμο που τους περιβάλλει και τις ιδέες του, ώστε η σχολική μονάδα να μετατραπεί σε μια πολύχρωμη ομπρέλα για τα ανθρωπina δικαιώματα.

Για την υιοθέτηση ενός διαπολιτισμικού προσανατολισμού, όπως περιγράφηκε παραπάνω, χρειάζεται ένα *πλαίσιο προϋποθέσεων* για την επιτυχή εφαρμογή των συγκεκριμένων διδακτικών δραστηριοτήτων. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι πρέπει:

1. στις μαθήτριες και τους μαθητές να προσφέρεται ένα ασφαλές σχολικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο θα μπορούν να εξερευνούν από μόνοι τους τον πολιτισμό τον δικό τους και των συμμαθητών τους·
2. κάθε δραστηριότητα να προσλαμβάνει ερευνητική/δημιουργική μορφή, ώστε να ενισχύει τη βιωματική μάθηση (μέσω του «πράττειν») και να προσφέρει ταυτόχρονα με τη συνειδητοποίηση και τη μάθηση·
3. τα προσωπικά ενδιαφέροντα και οι προελεύσεις των μαθητριών και των μαθητών να χρησιμοποιούνται ως βάσεις για το σχεδιασμό των δραστηριοτήτων (Tiedt, P.L. & Tiedt, I.M., 1990)·
4. οι νέοι και οι νέες να ενθαρρύνονται να μιλήσουν για τα δικά τους βιώματα, προάγοντας την αυτοεκτίμησή τους και αμφισβητώντας τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις·
5. τα θέματα που επιλέγονται να προέρχονται μέσα από ένα ευρύ φάσμα πολι-

- τισμών, το οποίο αναπτύσσεται σε διάφορες εκδηλώσεις του (ήθη, έθιμα κ.λπ.).
6. στα παιδιά να επισημαίνεται ότι δεν υπάρχουν πολιτισμοί ανώτεροι από κάποιους άλλους, αλλά διαφορετικοί, και όλοι μαζί κάνουν τον πλανήτη ξεχωριστό·
 7. τα παραδείγματα που χρησιμοποιούνται να αντλούνται μέσα από την καθημερινή οικογενειακή ζωή, όπου η ευρύτητά της απεικονίζει και τον τρόπο ζωής των οικογενειών των μαθητών των εθνοπολιτισμικών ομάδων·
 8. η πρόσκληση επισκεπτών από άλλες κοινότητες στις σχολικές μονάδες να ενθαρρύνεται, ώστε οι μαθήτριες και οι μαθητές να αντλούν από τις ιστορίες, τα βιώματα και τις δημιουργίες των άλλων πολιτισμών·
 9. οι επισκέψεις του σχολείου σε άλλους χώρους να γίνονται σε μέρη ενδιαφέροντος όπου εκφράζεται η ποικίλη φύση της κοινωνίας (Unesco, 1999).

Κατά τον προγραμματισμό αυτών των δραστηριοτήτων οι εκπαιδευτικοί οφείλουν να κάνουν ένα διαχωρισμό μεταξύ της επιφάνειας και των βαθύτερων δομών ενός πολιτισμού διακρίνοντας τρία επίπεδα: το “*ποια*” πράγματα είναι ορατά στον πολιτισμό, το “*πώς*” συμπεριφέρονται τα μέλη του πολιτισμού και το “*γιατί*” οι αξίες κατευθύνουν τη συμπεριφορά τους. Στις συνήθειες δραστηριοτήτες που αναπτύσσονται στα σχολεία, συνήθως δίνεται έμφαση στο “*ποια*” και στο “*πώς*”, ενώ το “*γιατί*” ή περνά σε δεύτερη μοίρα ή αγνοείται. Είναι όμως ιδιαίτερα σημαντικό τα παιδιά να κατανοούν τις αξίες με συμπερασματικό τρόπο, μιας και «η ποικιλία της ανθρώπινης συμπεριφοράς μέσα σε ένα δεδομένο πολιτισμό αποτελεί μια λειτουργία αξιών, τις οποίες επιδεικνύουν οι άνθρωποι όταν επιλέγουν να ανταποκριθούν, να αγνοήσουν, να επιβραβεύσουν ή να επιδοκιμάσουν μια δεδομένη δράση» (Pronin-Fromberg, 2000, σ. 250).

Η έναρξη των παρεμβατικών δραστηριοτήτων πρέπει να πηγάζει από μια βάση δεδομένων, την οποία οι μαθήτριες και οι μαθητές θα έχουν τη δυνατότητα να συσχετίσουν με τις εμπειρίες του δικού τους οικείου περιβάλλοντος και να την υλοποιούν με εύληπτο τρόπο.

Δραστηριότητες που ενδείκνυνται, οι οποίες μπορούν να εμπλουτίσουν, να ενισχύσουν και να συμπληρώσουν το υπαρκτό Αναλυτικό Πρόγραμμα, αλλά παράλληλα και να αποσχολειοποιήσουν τις συνήθειες σχολικές δράσεις, είναι μεταξύ των άλλων και οι εξής (Παπαχρήστος, 2003, σσ. 136-137):

- Ερευνητικές δραστηριότητες, θεατρικά παιχνίδια ή παραστάσεις, διαλεγμένα με προσοχή βιβλία και ιστορίες διαπολιτισμικού περιεχομένου με έμφαση στις ιστορίες των γυναικών, όπου τα παιδιά βοηθούνται στην εξερεύνηση των ιδεών της ανοχής, της δικαιοσύνης, της ειρηνικής συμβίωσης και της αμοιβαίας κατανόησης.
- Φιλικές, ομαδικές συζητήσεις σε καθημερινά ή εξειδικευμένα ζητήματα και προβληματισμοί, όπου παρέχεται η δυνατότητα άντλησης βιωμάτων που συνδέονται με το σπίτι ή την κοινότητα.
- Μαγνητοφωνημένη μουσική και μουσικά όργανα ποικίλων πολιτισμών ως ευ-

καιρία προσέγγισης διάφορων μουσικών ακουσμάτων.

- Ειδικά γεγονότα και γιορτές, ώστε να διερευνώνται οι ομοιότητες και οι διαφορές των διάφορων εθνοπολιτισμικών ομάδων.
- Επισκέψεις, βίντεο, μαγνητοσκοπημένες τηλεοπτικές εκπομπές και άλλα μέσα για τη δυνατότητα ανάπτυξης στα παιδιά της αντίληψης ενός ευρύτερου κόσμου.
- Διάφορες καλλιτεχνικές και χειροτεχνικές δραστηριότητες που εξασφαλίζουν τη γνωριμία με τις αισθητικές εκφάνσεις των πολιτισμών αλλά και της ίδιας της τέχνης ευρύτερα (π.χ. video-art, κινηματογράφος, φωτογραφία, δημιουργία εντύπων, χορός, παραδοσιακή ζωγραφική κ.ά.).
- Επισκέπτριες/-τες-ομιλήτριες/-τές από ποικίλες κοινότητες, για να γνωρίσουν οι μαθήτριες και οι μαθητές τα πολιτισμικά δημιουργήματα κάθε εθνοπολιτισμικής ομάδας.
- Δίγλωσση αφήγηση ή τραγούδια και ρυθμοί σε διάφορες γλώσσες για την καλλιέργεια της γλωσσικής συναίσθησης του «διαφορετικού» στην επικοινωνία (Fowler / Mumford, 1995).
- Ασκήσεις ευαισθητοποίησης και επικοινωνίας με στόχο την καλλιέργεια της ενσυναίσθησης και της εκ βάθους γνωριμίας του «άλλου».

8. Ενδεικτικές προτάσεις για την ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών

Οι προσπάθειες ισότητας των φύλων υπάρχουν παράπλευρα με άλλες πρωτοβουλίες ισότητας, αλλά συχνά δεν αγγίζουν η μια την άλλη. Αυτές οι προσπάθειες πρέπει να ενοποιηθούν, για να επιτευχθούν τα μέγιστα οφέλη ίσων εκπαιδευτικών ευκαιριών για όλα τα μέλη των εθνοπολιτισμικών ομάδων. «Ένας τελικός φραγμός στη διαδικασία επίτευξης της ισότητας είναι το εμπόδιο του σεξισμού» (Ramsey & Lopez, 1989).

Οι μελέτες δείχνουν ότι σήμερα τα κορίτσια στα σχολεία υπολείπονται ακόμα στις εκπαιδευτικές ευκαιρίες που οδηγούν στη μαθησιακή παρακίνηση και στις φιλοδοξίες σταδιοδρομίας (Cleary, 1996). Επίσης, τα προγράμματα σπουδών δεν ξετάζουν αρκετά τις γυναικείες απεικονίσεις και τα πρότυπα ρόλου, που είναι βασικά για την ικανότητα των κοριτσιών, ώστε να αναπτύξουν ένα όραμα «του παρόντος και του μέλλοντος εαυτού τους» (McCracken & Appleby 1992· Ramsey & Lopez, 1989). Επιπλέον, μπορούμε να δούμε ότι οι διαφορετικοί ρόλοι κοινωνικοποίησης για τα αγόρια και τα κορίτσια εμφανίζονται χωρίς εξαίρεση στις οικογενειακές και τις κοινοτικές στάσεις και συμπεριφορές, που μεταφέρονται και στην σχολική τάξη από τα παιδιά. Το γεγονός ότι αυτό εμφανίζεται μέσα σε δίγλωσσα, πολυπολιτισμικά πλαίσια θεωρείται ατυχές και ανεπιθύμητο, αν λάβουμε υπόψη τους στόχους της διαπολιτισμικότητας που προσπαθούν για την ισότιμη αντιμετώπιση όλων των μαθητών στην τάξη. Ένας τρόπος για να ξεταστεί αυτό το πρόβλημα θα ήταν να προστεθούν τα θέματα ισό-

τητας στην εκπαίδευση/κατάρτιση των εκπαιδευτικών.

Σε ένα πρόγραμμα κατάρτισης εκπαιδευτικών στη διαπολιτισμική εκπαίδευση με την οπτική του φύλου επιδιώκεται να ολοκληρωθούν δύο στόχοι: (1) να εισαχθούν οι έννοιες και τα ζητήματα της ισότητας στη διαδικασία εκπαίδευσης γενικά, και ιδιαίτερα της διγλώσσης διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και (2) να συσχετιστεί το ζήτημα της ολικής ανθρωπιστικής προσέγγισης με την εκμάθηση της γλώσσας και με τους στόχους της ισότητας προς το φύλο διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Το θέμα σχετικά με το πώς οι δάσκαλοι και οι καθηγητές μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά των γλωσσικών μειονοτήτων είναι εξίσου κεντρικό, δεδομένου ότι μερικά παιδιά που προέρχονται από ανάλογες ομάδες κατακτούν στο διάστημα αυτό την ικανότητα διαχείρισης της ελληνικής γλώσσας.

Ενδεικτικές προτάσεις για τον εμπλουτισμό των προγραμμαμάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης των εκπαιδευτικών στη διαπολιτισμική εκπαίδευση με την οπτική του φύλου, ώστε να επιτευχθούν οι παραπάνω στόχοι, θα μπορούσαν να είναι οι εξής:

- Εισαγωγή στις βασικές έννοιες που σχετίζονται συγκεκριμένα με την ισότητα των φύλων.
- Παρουσίαση της πολιτισμικής ταυτότητας και του πώς αυτή συνδέεται και αλληλεπιδρά με τις εμπειρίες των άλλων εθνικών-πολιτισμικών ομάδων.
- Παρουσίαση μιας γενικής ανάλυσης του πολιτισμού που εξετάζει τους ρόλους των φύλων ως τμήμα της πολιτισμικής συμπεριφοράς.
- Εισαγωγή στις βασικές έννοιες που ισχύουν για τη διγλώσση και διαπολιτισμική εκπαίδευση. Βασικές γνώσεις για την απόκτηση και ανάπτυξη της ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας, της μεθόδου πρόσκτησης και των διδακτικών τεχνικών.
- Ειδική γνώση για τη σχέση της γλώσσας και του πολιτισμού.
- Εισαγωγή στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και στυλ μάθησης των μαθητριών/-τών των εθνοπολιτισμικών ομάδων σε θέματα προκατάληψης και θεωρίας και έρευνας για τη μείωση της προκατάληψης.
- Εισαγωγή στις διδακτικές προσεγγίσεις για την ισότητα των φύλων που είναι σχετικές και με τα κορίτσια των γλωσσικών μειονοτήτων, μέσω της επισκόπησης της λογοτεχνίας ή άλλων επιμορφωτικών ενοτήτων.
- Παρουσίαση των απεικονίσεων των κοριτσιών και των αγοριών στην εκπαίδευση και τα σχολικά εγχειρίδια,
- Παροχή στατιστικών στοιχείων για την προκατάληψη των φύλων και στοιχείων σχετικών με τα κορίτσια των εθνοπολιτισμικών μειονοτήτων.
- Διαδικασία ανάλυσης των στερεοτύπων που υπάρχουν στα εγχειρίδια τα οποία χρησιμοποιούνται για την εκμάθηση της ελληνικής ως δεύτερης ή ξένης γλώσσας.
- Διαδικασία ανάπτυξης δεξιοτήτων που αφορούν την κατανόηση των όσων συμβαίνουν στην τάξη και σχετίζονται με την πολιτισμική συμπεριφορά, συ-

μπεριλαμβανομένης της συμπεριφοράς του φύλου, η οποία θεωρείται ως πολιτισμικά καθορισμένη.

- Διαδικασία ανάπτυξης κριτηρίων για την αξιολόγηση των διδακτικών υλικών.

Αντί επιλόγου

Οι βαθύτερες αρχές της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης εμπεριέχουν ευαισθησία στο φύλο. Η διαπολιτισμική εκπαίδευση στηρίζεται στην προϋπόθεση ότι το πρόγραμμα σπουδών, εστιάζοντας την προσοχή στην πολιτισμική κληρονομιά των μαθητών, διευκολύνει τη διαδικασία της εκτίμησης του πολιτισμού του άλλου και αυξάνει τη διαπολιτιστική κατανόηση και ανοχή. Όταν πρόκειται για την ισότητα των φύλων, η διαπολιτισμική εκπαίδευση ενέχει την πεποίθηση ότι το φύλο –όπως το έθνος, η γλώσσα ή η θρησκεία– πρέπει να είναι σεβαστό και να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη στο στάδιο της εκπαίδευσης όλων των παιδιών (Ramsey & Lopez, 1989).

Όταν στο ολοήμερο σχολείο οι εκπαιδευτικοί καλλιεργήσουν ένα διαπολιτισμικό κλίμα (Ζωγράφος, 2005, σσ. 48-49), όπου όλοι, μαθητές και μαθήτριες, θα μπορούν να βρουν τον εαυτό τους και να αισθανθούν ευπρόσδεκτοι, τότε θα είμαστε σε θέση να αναλογιστούμε ότι ένα μεγάλο βήμα προς τα εμπρός έχει γίνει. Ωστόσο, το βήμα θα είναι πλήρες, όταν η διαπολιτισμικότητα γίνεται καθημερινή εμπειρία και στο σχολείο και στην κοινότητα.

Βιβλιογραφία

- Αδαμάκη, Ν. (2002), *Οδηγός για τις αλλοδαπές γυναίκες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κ.Ε.Θ.Ι.
- Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών (1995), στο: *Εθνικισμός, Ρατσισμός, Κοινωνικό Φύλο*. Διήμερη συνάντηση γυναικών 11 και 12 Νοεμβρίου 1994 του Ευρωπαϊκού Φόρουμ Αριστερών Φεμινιστριών-Ελληνικό Τμήμα, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σσ. 37-46.
- Amnesty International Secretariat (1997), *First Steps: A manual for starting Human Rights Education*, London, Amnesty International.
- Ανδρούσου, Α. (2000), «Διαπολιτισμική διάσταση στην εκπαιδευτική πρακτική», στο: *Πολύχρωμο Σχολείο. Μια εμπειρία διαπολιτισμικής εκπαίδευσης μέσα από την τέχνη*, συντονισμός: Α. Βαφέα, Αθήνα, Νήσος.
- Αλαχιώτης, Στ. (2002), «Η Ευέλικτη Ζώνη του Σχολείου», περ. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων-Ειδικό αφιέρωμα στην Ευέλικτη Ζώνη*, Αθήνα, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, σσ. 5-14.
- Ανθόπουλος, Κ. (2006), «Ολοήμερο Σχολείο-από τη θεωρία στην πράξη: Ένας θεσμός με μετέωρο βήμα. Μερικές σκέψεις και παρατηρήσεις», στο: *Πρακτικά του 20^{ου} Πανελληνίου Εκπαιδευτικού Συνεδρίου Δ.Ο.Ε. – Π.Ο.Ε.Δ. με Θέμα: Ολοήμερο Σχολείο, δέκα χρόνια μετά. Εμπειρία – Προοπτικές*.
- Auernheimer, G. (1996), *Einfuerung in die Interkulturelle Erziehung*, Darmstadt, σσ. 94-95.
- Banks, J. (2004), *Εισαγωγή στην Πολυπολιτισμική Εκπαίδευση*, επιμέλεια-πρόλογος: Ε. Κουτσουβάνου, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Banks, J. (2001α). *Cultular Diversity and Education –Foundations, Curriculum, and Teaching*, University of Washington, Seattle, MA: Allyn & Bacon.
- Banks, J. – Cookson, P. – Gay, G. – Hawley, W.D. – Jordan-Irvine, J. – Nieto, S. – Ward-Schofield, J. – Stephan, W.G. (2001β), *Diversity within Unity*, Seattle, Center for Multicultural Education, College of Education, University of Washington.
- Barton, L. – Pollard, A. – Whitty, G. (1992), Experiencing GATE: the impact of accreditation upon initial training institutions in England, *Journal of Education for Teaching*, Vol. 18, pp. 44-57.
- Batelaan, P. – Coomans, F. (1999), *The international basis for Intercultural Education including Anti-racist and Human Rights Education*, Paris, I.A.I.E.-Unesco-Council of Europe.
- Benett, C.I. (1990), *Comprehensive multicultural education*. Allyn & Bacon, Boston-London Toronto.
- Βερνίκος, Ν. – Δασκαλοπούλου, Σ. (2002), *Πολυπολιτισμικότητα – Οι διαστάσεις της πολιτισμικής ταυτότητας*, Αθήνα, Κριτική.
- Βιτσιλάκη, Χ. – Πυργιωτάκης, Ι. (2001), «Το ολοήμερο σχολείο: μια συνοπτική πρόταση για την εφαρμογή του στην πράξη», στο: Πυργιωτάκης, Ι. (επιμ.) *Ολοήμερο Σχολείο, Λειτουργία και Προοπτικές*, Αθήνα, ΥΠΕΠΘ.
- Boos-Nünning, U. (1987), «Modellversuche im Schulbereich», στο: *Hilfen fuer auslaendische Kinder und Jugendliche*, Basel.
- Boos-Nünning, U. (1997), «Ανοιχτά θεωρητικά προβλήματα της διαπολιτισμικής προσέγγισης», στο: *Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος με θέμα: Παιδαγωγική Επιστήμη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη-Τάσεις και προοπτικές*, Ρέθυμνο, Ελληνικά Γράμματα, σσ.56-67.

- Βρεττός, Ι. (2002), «Το Ολοήμερο Σχολείο: “η μεταρρύθμιση που δεν έγινε” μπορεί τώρα να γίνει;», περ. *Εφαρμοσμένη Παιδαγωγική*, ΕΛΛΙΕΠΕΚ, Αθήνα, Ατραπός, σσ. 61-73.
- Γεωργιογιάννης, Π. (1997^α), *Θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Gutenberg.
- Γεωργιογιάννης, Π. (1997^β), *Εκπαίδευση και Διαπολιτισμική Επικοινωνία*, Αθήνα, Gutenberg.
- Γκασούκα, Μ. (1998), *Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις του Φύλου-Ζητήματα εξουσίας και ιεραρχίας*, Αθήνα.
- Γκασούκα, Μ. (2003), «Ο κοινωνικός αποκλεισμός και η έμφυλη διάστασή του», εισήγηση στη Δημερίδα του Εθνικού Κέντρου Δημόσιας Διοίκησης & του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας με θέμα: *Διαπολιτισμικότητα και Ισότητα των Φύλων*, (30 Οκτωβρίου, 2003) Η-ράκλειο, Κρήτη (Πρακτικά υπό δημοσίευση).
- Γκόβαρης, Χ. (2005) (επιμ.-εισαγωγή), *Διαπολιτισμικό Εργαστήριο – Υποδοχή, Επικοινωνία και Αλληλεπίδραση σε Πολυπολιτισμικό Εκπαιδευτικό Περιβάλλον*, Αθήνα, Ατραπός, σσ. 9-24.
- Γκότοβος, Α. (1997^α), «Λήψη αποφάσεων στην εκπαίδευση και διαπολιτισμική παιδαγωγική», στο: Μάρκου, Γ., *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. Επιμόρφωση Εκπαιδευτικών*, Αθήνα, ΚΕ.Δ.Α., σσ. 67-86.
- Camilleri, C. (1985), *Antropologia culturly educacion* (Paris, France: UNESCO).
- Chambers, R. (1997), *Whose Reality Counts? Putting the Last First*, London: Intermediate Technology Publications.
- Cleary, L.M. (1996), “I Think I Know What My Teachers Want Now”: Gender and Writing Motivation», *English Journal*, Vol. 85, Number 1 (January).
- Council of Europe (2001), *A New Social Contract between Women and Men: the role of education, Proceedings*.
- Council of Europe (1986), *The CDCC's Project No 7: The Education and Cultural Development of Migrants (Final Report)*, Strasbourg.
- Craft, M. (1996), *Teacher Education in Plural Societies*, London, Falmer Press.
- Cummins, J. (2000). Negotiating intercultural identities in the multicultural classroom. *The CATESOL Journal*, 12 (1), 163-178.
- Cummins, J. (1996). *Negotiating identities: Education for empowerment in a diverse society*. Los Angeles, CA: California Association for Bilingual Education.
- Cummins, J. (1999), *Ταντότητες υπό Διαπραγμάτευση-Εκπαίδευση με σκοπό την Ενδυνάμωση σε μια Κοινωνία της Ετερότητας* (μετάφραση: Σ. Αργυρή, εισαγωγή-επιμέλεια: Ε. Σκούρτου), Αθήνα, Gutenberg.
- Daniel, P. (1999), *Report of the visit to review the intercultural bilingual gender-sensitive curriculum*, Managua: URACCAN.
- Δαμανάκης, Μ. (επιμ.) (1997), *Η εκπαίδευση των παλιννοστώντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα- Διαπολιτισμική προσέγγιση*, Αθήνα, Gutenberg.
- Δαμανάκης, Μ. (1989^α), *Μετανάστευση και Εκπαίδευση*, Αθήνα, Gutenberg.
- Δαμανάκης, Μ. (1989^β), «Πολυπολιτισμική και Διαπολιτισμική Αγωγή», *Τα Εκπαιδευτικά*, τχ. 16, Αθήνα, Εκπαιδευτικός Σύνδεσμος, σσ. 75-87.
- Δαρεμάς, Γ. (2004), «Τηλεόραση και Αγορά», στο: *Τηλεόραση και ελληνική κοινωνία* (σύντα-

- ξη: Λεβεντάκος, Δ.), Αθήνα, Εικόν, σσ. 35-71.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. (2002), «Εκπαιδευτική Πολιτική για την Ισότητα στην Ελλάδα: Ιστορική αναδρομή και σύγχρονη πραγματικότητα», στο: Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Σ. Ζιώγου & Λ. Φρόση (επιμ.), *Φύλο και Εκπαιδευτική Πραγματικότητα στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Κ.Ε.Θ.Ι., σσ. 242-248.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. & Σακκά, Δ. (1999), *Ταντότητες Φύλου στην Εφηβεία*, Θεσσαλονίκη, ΥΠ.Ε.Π.Θ.-Ε.Ε.-Γ.Γ.Ι.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. (1998), «Αξίες για την Ισότητα των Φύλων στην Εκπαίδευση και ο Εκπαιδευτικός ως Ερευνήτης», στο: Πρακτικά Συνεδρίου με θέμα: *Εκπαίδευση και Φύλο/ Νέες Τεχνολογίες*, Αθήνα, Κ.Ε.Θ.Ι..
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. (1994), «Τα στερεότυπα για τους ρόλους των δυο φύλων στα εγχειρίδια του Δημοτικού σχολείου», στο: Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. & Ζιώγου, Σ. (επιμ.) *Εκπαίδευση και Φύλο*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. (1987), «Τα στερεότυπα για τους ρόλους των δυο φύλων στα καινούργια αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου» «Η Γλώσσα μου», περ. *Φιλόλογος*, τχ. 49, σσ. 229-248.
- Δεληκωνσταντής, Κ. (1995), *Τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Δυτικό Ιδεολόγημα ή Οικουμενικό Ήθος*, Θεσσαλονίκη, Αδελφοί Κυριακίδη.
- Elkin, Fr. – Handel, G. (1987), *The Child and Society. The Process of socialization*. Rondon House, New York.
- Εξαρχάκος, Θ. (1997), *Συνοπτικός Απολογισμός του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου*, Αθήνα, ΥΠΕΠΘ.
- Essinger, H. (1988), «Interkultureller Erziehung in multiethnischen Gesellschaften», στο: Pommerin, G., *Und im Ausland sind die Deutsche auch Fremde*, Frankfurt, σσ. 58-72.
- Fowler, S. – Mumford, M. (1995), *Intercultural sourcebook: cross-cultural training methods*, Yarthmouth, Intercultural Press.
- Fyfe, A. – Figueroa, P. (1993), *Education for cultural diversity. The challenge for a new era*. Routledge, New York.
- Ζωγράφος, Α. (2005), «Το παιδαγωγικό κλίμα στο Ολοήμερο Σχολείο», στο: Β. Σακκάς (επιμ.), *Ολοήμερα Δημοτικά Σχολεία*, Αθήνα, Ατραπός, σσ. 47-54.
- Gundara, J. (1997), «Issues and problems of representation in a comparative European context», in: Woodrow, D.-Verma, G. κ.ά., *Intercultural Education: Theories, Policies and Practice*, Burlington USA, Ashgate, pp. 65-74.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. και Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. (1998). *Ισότητα των φύλων και εκπαίδευση στην Ελλάδα. Στο Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. (επιμ.), Γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας.
- Zeichner, K. (1993), *Educating teachers for cultural diversity*, East Lansing, National Center for Research on Teacher Learning.
- Horton, J. (1993) (επιμ.), *Liberalism Multiculturalism and Toleration*, London, Macmillan..
- <http://www.edunews.gr/default.asp?id=3286>
- <http://www.auth.gr/virtualschool/1.4/Praxis/HumanRigtsHistory.html>

- Καγκά, Ε. (2005), «Η δημιουργική αξιοποίηση της πολυμορφίας, γλωσσικής και πολιτισμικής στο Ολοήμερο Σχολείο», στο: Β. Σακκάς (επιμ.), *Ολοήμερα Δημοτικά Σχολεία*, Αθήνα, Ατραπός, σσ. 55-61.
- Καλατζή-Αζίζι, Α. – Ζώνιου-Σιδέρη, Α. – Βλάχου, Α. (1998), *Προκαταλήψεις και Στερεότυπα. Δημιουργία και αντιμετώπιση*, Αθήνα, Γ.Γ.Α.Ε.-ΥΠΕΠΘ.
- Κανακίδου, Ε. – Παπαγιάννη, Β. (1998), *Διαπολιτισμική Αγωγή*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Κέντρο Μελετών & Τεκμηρίωσης της ΟΛΜΕ (2000), *Σχολείο χωρίς σύνορα: Βιβλίο του καθηγητή - της καθηγήτριας*, Χαραμής, Π. (επιμ.), Αθήνα, ΚΕΜΕΤΕ.
- Κέντρο Μελετών & Τεκμηρίωσης της ΟΛΜΕ (2000), *Σχολείο χωρίς σύνορα: Μαθητικά γυνάσματα στα ανθρώπινα δικαιώματα*, Χαραμής, Π. (επιμ.), Αθήνα, ΚΕΜΕΤΕ.
- Κολιάδης, Ε. (1997), *Θεωρίες μάθησης και Εκπαιδευτική πράξη*, τόμοι Β' & Γ', Γνωστικές και κοινωνικογνωστικές θεωρίες, Αθήνα.
- Κοσσυβάκη, Φ. (2003), *Εναλλακτική Διδακτική. Προτάσεις για μετάβαση από τη Διδακτική του Αντικειμένου στη Διδακτική του Ενεργού Υποκειμένου*, Παιδαγωγική Σειρά, Αθήνα, Gutenberg.
- Κούρτη, Ε. (2004), «Εκπαίδευση και Τηλεόραση», στο: *Τηλεόραση και Ελληνική κοινωνία*, σύνταξη: Λεβεντάκος, Δ., Αθήνα, Εικόν, σσ. 113-133.
- Κούρτοβιχ, Ι. (1998), «Εργασία μεταναστριών και προσφύγων», στο: Μαγγανάρα, Ι. (επιμ.), *Εργασία, Συνδικαλισμός και Ισότητα των Φύλων*, Αθήνα, Οδυσσεύς, σσ. 161-172.
- Κυριακάτιχη Ελευθεροτυπία (29-09-2002), «5 νέα μέτρα για μετανάστες», σ. 53.
- Λαζαρίδου, Γ. (1995), «Μετανάστριες στην Ελλάδα-Οικιακές βοηθοί από Φιλιππίνες και Αλβανία-μια επιτόπια μελέτη», στο: *Εθνικισμός, Ρατσισμός, Κοινωνικό Φύλο*. Διήμερη συνάντηση γυναικών, 11 και 12 Νοεμβρίου 1994, του Ευρωπαϊκού Φόρουμ Αριστερών Φεμινιστριών-Ελληνικό Τμήμα, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σσ. 47-56.
- Makkonen, T. (2003), «Η αρχή της μη-διάκρισης στο διεθνές δίκαιο προστασίας των Δικαιωμάτων του ανθρώπου και το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό δίκαιο», στο: *Εγχειρίδιο κατά των διακρίσεων*, Ελσίνκι – Φινλανδία, Διεθνής Οργανισμός Μεταναστεύσεως (Δ.Ο.Μ.), σσ. 46-95.
- McLaren, P. (1995), *Critical Pedagogy and Predatory Culture*, London and New York, Routledge.
- Μαραγκουδάκη, Ε. (2001), «Η σύνθεση του διδακτικού προσωπικού και ο καταμερισμός εργασίας με βάση τον παράγοντα φύλο στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση κατά το χρονικό διάστημα 1994 – 1997», στο: *Δωδώνη*, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φ.Π.Ψ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (ανάτυπο).
- Μαραγκουδάκη, Ε. (1995), «Τα στερεότυπα για τα φύλα σε παιδικά βιβλία προσχολικής ηλικίας», στο: Ν. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου με θέμα: Εκπαίδευση και Ισότητα Ενκαυριών*, Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης – Γενική Γραμματεία Ισότητας, Αθήνα, σσ. 48-57.
- Μάρκου, Γ. (1997), *Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. Ελληνική και Διεθνής Εμπειρία*, Αθήνα, ΚΕ.Δ.Α.
- Μάρκου, Γ. (1998), *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση-Επιμόρφωση Εκπαιδευτικών*, Αθήνα, ΚΕ.Δ.Α.
- Ματσαγγούρας, Η. (2001), «Πορεία προς τη Μετα-Προοδευτική Παιδαγωγική: Η ανάδυση ενός νέου παιδαγωγικού παραδείγματος», στο: Χατζηδήμου, Δ. (επιμ.), *Παιδαγωγική και*

- Εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, σσ. 444-468).
- Ματσαγγούρας, Η. (2002), *Η διαθεματικότητα στη σχολική γνώση. Εννοιοκεντρική αναπλαισίωση και σχέδια εργασίας*, Αθήνα, Γρηγόρης.
- Μίτιλης, Α. (1998), *Οι Μειονότητες μέσα στη Σχολική Τάξη*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- McCracken, N.M & Appleby, B.C. (1992), *Gender Issues in the Teaching of English*, Portsmouth, New Hampshire: Boyton/Cook Publishers, Inc.
- Melville, M. (ed.) (1980), *Twice a Minority: Mexican American Women*, St. Louis: Mosby.
- Μπάλλας, Σ. (2004), *Τα ανθρώπινα Δικαιώματα στην Εποχή της Δημοκρατίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Ναυρίδης, Κ. (2004), «Πολυπολιτισμικότητα και ετερότητες - εισαγωγή», περ. *Ψυχολογία*, τόμος 11 – τχ. 1, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Νικολάου, Γ. (2000), *Ένταξη και εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο Δημοτικό σχολείο. Από την ανομοιογένεια στην πολυπολιτισμικότητα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Νικολάου, Γ. (2003), «Γνώσεις, Αξίες, Δεξιότητες στη διαπολιτισμική Εκπαίδευση», εισήγηση στη Διημερίδα του Εθνικού Κέντρου Δημόσιας Διοίκησης & του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας με θέμα: *Διαπολιτισμικότητα και Ισότητα των Φύλων* (30 Οκτωβρίου 2003) Ηράκλειο, Κρήτη (Πρακτικά υπό δημοσίευση).
- Ξωχέλλης, Π. (2006), «Το Ολοήμερο Σχολείο από Παιδαγωγική σκοπιά και η Ελληνική Περίπτωση», Πρακτικά του 20^{ου} Πανελλήνιου Εκπαιδευτικού Συνεδρίου Δ.Ο.Ε. – Π.Ο.Ε.Δ. με Θέμα: *Ολοήμερο Σχολείο, δέκα χρόνια μετά. Εμπειρία – Προοπτικές*.
- Οικονόμου, Γ. (2003), «Οι δυνατότητες του Ολοήμερου σχολείου να διασφαλίσει ποιότητα στην παιδαγωγική σχέση, ένα από τα ζητούμενα στο σύγχρονο σχολείο», εισήγηση στην ενημερωτική-επιμορφωτική Ημερίδα του ΥΠΕΠΘ-Π.Ι., (21-11-2003), Αθήνα.
- Παπάς, Α. (1987), *Μαθητοκεντρική Διδασκαλία*, τόμος δεύτερος, Αθήνα, Βιβλία για όλους.
- Παπάς, Α. (χχ), *Σύγχρονη Θεωρία και Πράξη της Παιδείας*, τόμος πρώτος, Αθήνα, Δελφοί.
- Παπάς, Α. (1998), *Διαπολιτισμική Παιδαγωγική και Διδακτική*, τ. Α', Αθήνα.
- Παπαχρήστος, Κ. (2003), «Παιδαγωγικές δραστηριότητες και σχέδια διδακτικών ενεργειών για την προώθηση των Δικαιωμάτων του Παιδιού στα πλαίσια της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης», στο: Πρακτικά του Συνεδρίου του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας και του Κέντρου Παιδαγωγικής και Καλλιτεχνικής Επιμόρφωσης «Σχεδία» με θέμα: *Ο Σεβασμός των Δικαιωμάτων του Παιδιού στην Προσχολική Εκπαίδευση και την Εξωσχολική Απασχόληση*, Αθήνα, 28-29 Νοεμβρίου 2001. Αθήνα, Κ.Ε.Θ.Ι., σσ. 131-145.
- Παπαχρήστος, Κ. – Παλαιολόγου, Ν. (2002α), «Νέες διαστάσεις στην παιδαγωγική: Η αξιολόγηση των εκπαιδευτικών σε ζητήματα διαχείρισης της διαφορετικότητας», στο: Πρακτικά του 2^{ου} Πανελλήνιου Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος με θέμα: *Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα*, Αθήνα, 2-4 Νοεμβρίου 2000, Ατραπός, Αθήνα 2002, σσ. 199-214.
- Παπαχρήστος, Κ. (2002β), «Η Διαπολιτισμική διάσταση στην Παιδική Λογοτεχνία: Οι προϋποθέσεις», στο: Πρακτικά του 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η Ελληνική ως Δεύτερη ή Ξένη Γλώσσα: Μια Διαπολιτισμική Προσέγγιση*, Κέντρο Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (ΚΕ.Δ.ΕΚ.) - Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα, τομ. ΙΙΙ, σσ. 38-55.
- Παπαχρήστος, Κ. (2001α), «Διερεύνηση των αναγκών των Εκπαιδευτικών και Αξιολόγησή

- τους σε θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης και Διδακτικής», στο: Γεωργογιάννης, Π. (επιμ.), Πρακτικά του 3^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η Ελληνική ως Δεύτερη ή Ξένη Γλώσσα: Μια Διαπολιτισμική Προσέγγιση*, Κέντρο Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (ΚΕ.Δ.ΕΚ.) - Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα, 2001, τομ. ΙΙΙ, σσ. 125-142.
- Παπαχρήστος, Κ. – Πανταζοπούλου, Μ. (2001β), «Η Εκπαίδευση των μειονοτικών ομάδων, το πρόβλημα της Σχολικής Αποτυχίας και η αντιμετώπισή του στα πλαίσια της Συμβουλευτικής», στο: Γεωργογιάννης, Π. (επιμ.), Πρακτικά του 3^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η Ελληνική ως Δεύτερη ή Ξένη Γλώσσα: Μια Διαπολιτισμική Προσέγγιση*, Κέντρο Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (ΚΕ.Δ.ΕΚ.) - Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα, 2001, τομ. ΙΙΙ, σσ. 287-313.
- Παπαχρήστος, Κ. (2001γ), «Τα διαπολιτισμικά χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού στην παγκοσμιοποιημένη πραγματικότητα», στο: Πρακτικά του 10^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος (Π.Ε.Ε.) με θέμα: *Ελληνική Παιδεία και Παγκοσμιοποίηση*, Ναύπλιο (πρακτικά υπό δημοσίευση).
- Παπαχρήστος, Κ. – Γιαννίκας, Θ. – Μπαμπαρούτσης, Χ. (2001δ), «Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση, Διά-Βίου Μάθηση και οι στρατηγικές “ένταξης” των μειονοτήτων και των μετακινούμενων πληθυσμών: Διαπολιτισμική Προσέγγιση», στο: πρακτικά του Θ’ Διεθνούς Παιδαγωγικού Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος, Αθήνα, Ατραπός, σσ. 295-315.
- Παπαχρήστος, Κ. (2000), «Παιδική Λογοτεχνία και Διαπολιτισμική Παιδαγωγική», περ. *Σύγχρονο Νηπιαγωγείο*, τ. 15, Αθήνα, Βασδέκης, σσ. 24-27.
- Παπαχρήστος, Κ. (1999), «Η Ελληνόγλωσση Εκπαίδευση στη Γερμανία. Η περίπτωση του Κρατιδίου της Βαυαρίας - Εθνοκεντρισμός ή Διαπολιτισμικότητα;», στο: Πρακτικά του 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η ελληνική ως δεύτερη ή ξένη γλώσσα: μία διαπολιτισμική προσέγγιση*, Τόμος ΙΙ, ΚΕ.Δ.ΕΚ., Παν/μιο Πατρών- Π.Τ.Δ.Ε., Πάτρα, σσ. 116-141.
- Pettman, R. – Braham, J. – Johnston, L. – Muzik, E. – Lock, K. – O’ Laughin-Peters, S. – Smythe, D. (1986), *Teaching for Human Rights: Pre-school and Grades 1-4*, Education Series No. 2, Human Rights Commision, Canberra, Australian Government Publishing Service.
- Pronin-Fromberg, D. (2000), *Το ολοήμερο νηπιαγωγείο. Σχεδιασμός και πρακτικές ενός διεπιστημονικού διαθεματικού προγράμματος* (εισαγωγή-επιμέλεια: Ε. Κουτσουβάνου-Κ. Χρυσοφίδης, μετάφραση: Α. Βεργιοπούλου), Αθήνα, Οδυσσέας.
- Πυργιωτάκης, Ι. (2001^α) «Εισαγωγή», στο: «Ολοήμερο Σχολείο. Λειτουργία και Προοπτικές», (επιμ): Πυργιωτάκης, Ι., Αθήνα, ΥΠΕΠΘ.
- Πυργιωτάκης, Ι. (2001^β), «Ολοήμερο Σχολείο: διεθνείς εξελίξεις και η ελληνική περίπτωση», στο: Πυργιωτάκης, Ι. (επιμ.), *Ολοήμερο σχολείο. Λειτουργία και Προοπτικές*, Αθήνα, ΥΠΕΠΘ, σσ. 7-28.
- Ραβάνης, Κ. (2002), «Ευαισθητοποίηση Εκπαιδευτικών και παρεμβάσεις στο Πλαίσιο της Εκπαίδευσης για την προώθηση της Ισότητας των Φύλων: το συνολικό Σχέδιο Ανάπτυξης και Υλοποίησης του έργου», στο: Δεληγιάννη-Κουϊμπζί, Β., Ζιώγου, Σ. & Λ. Φρόση (επιμ.), *Φύλο και Εκπαιδευτική Πραγματικότητα στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Κ.Ε.Θ.Ι., σσ. 274-284.
- Ramsey, C. – Lopez, T. (eds) (1989), *ESL The Whole Person Approach*, Albuquerque, New Mexico: National Institute for Multicultural Education.
- Reich, B. – Pivavrov, V. (1994), *International practical guide on the implementation of the Recommendation concerning education for international understanding, cooperation and peace and education relating to human rights and fundamental freedoms*, Paris, UNESCO.

- Rey von Allmen, M. (1989), «Interkulturalismus – Holzwege und Herausforderungen», στο: Hohmann, H. / Reich, H.H. (1989), *Ein Europa für Mehrheiten und Minderheiten. Diskussionen um interkulturelle Erziehung*, Munster/New York, σσ. 47-58.
- Rosenthal, R. – Jacobson, L. (1968), *Pygmalion in the classroom: Teacher expectation and pupils' intellectual development*, New York, Holt, Rinehart & Winston.
- Σαΐτης, Χ. – Πανάικας, Π. – Σαΐτη, Α. – Κυριάκη, Ρ. (2003), «Αντιλήψεις των Εκπαιδευτικών τμημάτων δημιουργικών δραστηριοτήτων σε θέματα σχετικά με τη στελέχωση και την προοπτική του Σχολείου Διευρυμένου Ωραρίου», περ. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τχ. 36, Αθήνα, Ατραπός, σσ. 171-192.
- Σακκάς, Β. (2002), *Μαθησιακές Δυσκολίες και Οικογένεια-παιδαγωγική και κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση*, Αθήνα, Ατραπός.
- Σαλτερός, Ν. (2006), «Το Ολοήμερο Σχολείο ως νέα πραγματικότητα στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα: μια διαδοχική επιλεκτική προσέγγιση στηριγμένη σε απόψεις Διευθυντών Ολοήμερων Σχολείων», στο: Α. Μαρκαντωνάτου – Ν. Σαλτερός (επιμ.), *Ολοήμερο Σχολείο – Κοντινά και μακρινά πλάνα*, Αθήνα, Ταξιδευτής, σσ. 43-52.
- Σκούρτου, Ε. – Βρατσάλης, Κ. – Γκόβαρης, Χ. (2004). *Μετανάστευση στην Ελλάδα και Εκπαίδευση: αποτίμηση της υπάρχουσας κατάστασης-προκλήσεις και προοπτικές βελτίωσης*, ΙΜΕΠΟ-Συγγραφείς.
- Tiedt, P.L. – Tiedt, I.M. (1990), *Multicultural teaching: A handbook of activities, information, and resources*. Boston.
- Τζάνη, Μ. (2001), «Το Ολοήμερο Σχολείο δεν είναι μόνο ζήτημα ωραρίου. Φιλοσοφία και μεθοδολογία μιας καινοτόμου προτάσεως», στο: *Σχολική Γνώση και Διδασκαλία στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση*, Πρακτικά Πανελλήνιου Συνεδρίου Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα.
- Τζάνη, Μ. (1998), «Το ολοήμερο σχολείο», περ. *Η Λέσχη των Εκπαιδευτικών*, τχ. 22, σσ. 20-23.
- Τριλιανός, Θ. (2006), «Διδακτικές ενέργειες και στάσεις του εκπαιδευτικού στα πλαίσια της λειτουργίας του Ολοήμερου Δημοτικού Σχολείου», στο: Θ. Γούπος & Α. Μήνας (επιμ.) *Το Ολοήμερο Δημοτικό Σχολείο – Κεντρικό Επιμορφωτικό Σεμινάριο Στελεχών της Εκπ/σης της Δ/σης Π/θμιας Εκπ/σης του ΥΠΕΠΘ*, Αθήνα 31 Μαρτίου 2006, σσ. 1-7.
- Τριλιανός, Θ. (2002), *Η Παρώθηση του Μαθητή για Μάθηση*, Αθήνα.
- Τριλιανός, Θ. (2000), *Μεθοδολογία της Σύγχρονης Διδασκαλίας*, τ. Α' & Β', Αθήνα.
- Τριλιανός, Θ. (1997), *Η Κριτική Σκέψη και η διδασκαλία της*, Αθήνα.
- Τσιάκαλος, Γ. (1995), «Σεξισμός, ρατσισμός, κοινωνικός αποκλεισμός: ο ρόλος της εκπαίδευσης», στο: Ν. Παπαγεωργίου (επιμ.), Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου με θέμα: *Εκπαίδευση και Ισότητα Ευκαιριών*, Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης – Γενική Γραμματεία Ισότητας, Αθήνα, σσ. 48-57.
- Τσιάκαλος, Γ. (1999), «Ανθρώπινη αξιοπρέπεια, κοινωνικός αποκλεισμός και εκπαίδευση στην Ευρώπη», στο: Σπανού, Ε. (επιμ.), *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και Κοινωνικός αποκλεισμός-Εκπαιδευτική πολιτική στην Ευρώπη*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Τσιπλητάρης, Α. (2001), *Η Κοινωνικοποίηση του παιδιού. Μια ψυχοκοινωνιολογική προσέγγιση στα πλαίσια της οικογένειας και του σχολείου*, Αθήνα, Ατραπός.
- Τσιπλητάρης, Α. (1998), *Ψυχοκοινωνιολογία της σχολικής τάξης*, Αθήνα.

- UNESCO (1999), *Εκπαίδευση: Ο θησαυρός που κρύβει μέσα της*, Έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής για την εκπαίδευση στον 21^ο αιώνα υπό την Προεδρία του Jacques Delors, Κ.Ε.Ε., επιμέλεια: Μ. Κασσωτάκη, Αθήνα, Gutenberg.
- UNICEF (2001), «Ρατσισμός: ζει ανάμεσά μας», *Κόσμος*, τχ. 45, σσ. 32-38.
- United Nations High Commissioner for Human Rights (1996), *ABC: Teaching Human Rights. Practical activities for primary and secondary schools*, Geneva, United Nations High Commissioner for Human Rights.
- Φραγκουδάκη, Α. – Δραγώνα, Θ. (1997), «Τι είν' η πατρίδα μας;» *Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Φρόση, Λ. (2002), «Εκπαιδευτικοί και Φύλο: Αντιλήψεις, Προσδοκίες, Πρακτικές», στο: Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. – Ζιώγου, Σ. – Φρόση, Λ. (επιμ.), *Φύλο και Εκπαιδευτική Πραγματικότητα στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Κ.Ε.Θ.Ι., σσ. 147-180.
- Φρόση, Λ. (2000), «Τα κορίτσια μελετούν, τα αγόρια αποδίδουν: εικόνες εκπαιδευτικών για τους εφήβους των δύο φύλων», στο: πρακτικά Ημερίδας με θέμα: *Σχολείο, διαδικασίες μετάβασης και ταυτότητες φύλου*, Θεσσαλονίκη.
- Φρόση, Λ. – Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. (2001), «Αν τα αγόρια διαβάζανε όσο τα κορίτσια, η διαφορά θα ήταν χαώδης – Οι απόψεις εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπ/σης για τις επιδόσεις αγοριών και κοριτσιών», στο: Α.Π.Θ., *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, Τμήμα Ψυχολογίας*, τόμος 4^{ος}, Θεσσαλονίκη.
- Χατζηχρήστου, Χ. – Λαμπροπούλου, Α. – Λυκισάκου, Κ. (2004), «Ένα διαφορετικό σχολείο: Το σχολείο ως κοινότητα που νοιάζεται και φροντίζει», περ. *Ψυχολογία*, τόμος 11 – τχ. 1, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σσ. 1-19.
- Χαραλάμπης, Δ. (1998α), «Η δημοκρατία στο τέλος του αιώνα. Μεταεθνικές προοπτικές και κίνδυνοι», στο: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 96-97 Β'-Γ', Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σσ. 311-329.
- Χαραλάμπης, Δ. (1998β), *Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση. Η έννοια του ανθρώπου στη νεοστερικότητα: Πραγματική αφαίρεση και ορθός λόγος*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Χρυσοφίδης, Κ. (1994), *Βιωματική-Επικοινωνιακή Διδασκαλία. Η Εισαγωγή της Μεθόδου Project Σχολείο*, Αθήνα, Gutenberg.